

A platóni képfilozófia. Platonikus szemlélet a kultúrtörténetben

A képeknek ez a vallásos-mágikus felfogása alapján véve platonikus szemléletet jelent, ugyanis a képeket egy Másik Világ titokzatos üzeneteiként fogjuk fel. A jungi archetípusok közeli rokonai Platón ideáinak. A platonikus konnotációk Mircea Eliade esetében még egyértelműbbek, ráadásul nála a filozófiai gondolat vallástörténeti és etnológiai távlatot kap.

1. A platóni képfilozófia

Az emberi gondolkodás történetében **Platón** (Kr. e. 427–347) az első, aki túllép a partikularitásokon. Az emberi lét általános és elvont törvényszerűségeinek felismerése foglalkoztatja. Például: 1. Miért képes az ember egyetemes törvényeket felismerni a világban? 2. Hogyan lehetséges, hogy az emberi ideáloknak tényleges és örök érvényű hatásuk van? (elvont és konkrét viszonya) stb.

Filozófiájának lényege **a két világról** szóló tanítás, az ún. **ideatan**. Eszerint az érzékek által megismerhető látszatvilág, a Mi Világunk csak tökéletlen tükröződése a szellem, az ideák tökéletes világának. Ez a gondolat az életműben több helyen újra és újra felbukkan. Erről szól például a híres barlang-hasonlat az *Állam* c. dialógusban és *Phaidón* című dialógusnak az a része, amelyben a Szókratész utolsó órájában a lélek halhatatlanságáról szólva, elmeséli, hogy nem a föld felszínén, a fény közelében élünk, hanem a tengerfenéken, ahová a fény csak közvetetten és megtörve jut el. (Idézni: Platón: *Válogatott művei*. Bp., 1983. 296–297., 298., 301–302. – Lásd még: Gombrich 1997. 61–62.)

A Másik Világ szemben áll a Mi Világunkkal, ez a Szellem (értelem) tökéletes világa, ami a téren és időn túli világ. A Másik Világban **az ideák** is létező dolgok, de lényegileg mások, mint az evilági dolgok: az evilági osztálybeli dolgok összetettek, elpusztíthatók, változékonyak és láthatóak, az ideák ellenben nem összetettek, elpusztíthatatlanok, időtlenek, önmagukkal azonosak. (*Phaidón*)

Szókratész ugyanebben a dialógusban beszél a világ hierarchikus szerkezetéről is, amikor elmagyarázza az ember helyét a világban, bemutatva a meghalt lelkek rangsorolását (pokol-tisztító-tűz–földi reinkarnáció–égi üdvözülés). Ez **az égi-földi hierarchia** első leírása. (Lásd: Platón 1983., uo.)

Ahhoz, hogy az embernek a látszatvilágon túli valódi létezésről valamiféle sejtelmes képe legyen, a szimbolika szükséges (vö. pl. barlang-hasonlat). Platónnál a szimbolizációt **a visszaemlékezés (anamnézis) tana** magyarázza: a tökéletességet akkor láttuk, mielőtt a lelkünk a testünkbe száműzetett, és ha a magasabb állapot emléke bennünk újraéled, a lelkünk a tökéletesség, az igazi otthon keresésére indul.¹

A platóni filozófia tehát leértékeli a racionális fogalmi gondolkodás, a diszkurzív beszéd lehetőségeit a megismerésben, az igazság csak megsejthető, földi szavakkal nem elmondható. A dialógusokban is csak megsejteni lehet az igazságot.

Ugyanakkor **felértékeli a képi nyelvet**, hiszen az isteni igazság csak ezek által sejthető meg. Azok, akik fel tudnak emelkedni az igazsághoz, közvetlenül, **intellektuális intuíció** révén, villanásszerűen felfogják az igazságot. A felsőbb világban (éter) lakók rendelkeznek ezzel a közvetlen látással, mert nem foglyai a testnek. Látásuk gyors és

¹ Gombrich E. 1997. 66.

közvetlen. A tiszta szellem birodalmába csak költők, látnokok jutnak el, a fogalmi gondolkodás pedig szerinte csak mankó, amivel nem jutunk messzire a megismerésben. Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy Platón elveti a művészeteket, az „érzések csalóka jelenéseinek”, „bűvészműtárgyaknak” tartja ezeket. Nála ugyanis a Másik Világ transzcendens szubsztanciáinak, az ún. ideáknak a megsejtése nem művészi megismerés, hanem egyfajta intellektuális intuíció eredménye. (Érdekes, hogy az elutasított művészetekbe nem érti bele az egyiptomi művészet örök formáit.)

2. A keresztény platonizmus

A két világról szóló tanítás összeegyeztethető volt a megszülető **kereszténység** hittételeivel is. „*Most még csak tükörben, homályosan látunk, akkor majd színről színre. Most rész szerint van bennem az ismeret, akkor pedig úgy ismerek majd, amint én is megismertettem.*” – írta Szent Pál apostol (megh. Kr. u. 67-ben) a mennyek országáról², és ez a bibliai hely a kereszténység platonizmusának kiindulópontjává lett. Később Szent Ágoston (354–430) úgy vélekedett, hogy a platóni ideák Isten elméjében lakoznak.

Szent Ágoston platonikus eszméi

- **Szent Ágoston** (354–430) ismeri Platón néhány művét, például a *Phaidont*. Szerinte a platóni ideák Isten elméjében lakoznak, Isten gondolatai, „Isten örök eszméi”. (*De civitate Dei*. XI. 25.) Tehát az újplatonikus Eggyel definiálja Istent. Az örök eszmék a következők: Isten maga, jóság, szépség, tiszta szellem, örökkévalóság, mérhetetlenség. (Lásd: Kecskés 1981. 159. et passim)

- A teremtés az örök eszmék szerint formálta meg a mindenséget. A teremtés hat napja szimbolikus, mert a teremtés időben végbemenő folyamat. Bizonyos dolgoknak Isten csak a „létsírait” (*semina seminum, rationes seminales*) teremtette meg, amelyekben benne rejlik a további fejlődés, amit Isten tervei irányítanak. – A teremtésben Isten nem mindent részesített egyformán az örök eszmékben: **a teremtett világ hierarchikus**. A lét legfelső foka Isten, ezt követően „a lét foka” állapítja meg a dolgok értékét. Filozófiájának egyik sarkalatos tétele **a participatio elve**: Isten örök eszméiben való részesedés általi létezés elve. A dolgokat Isten világosságának a fénye hozta létre (*illuminatio*). Isten ezáltal működik a világban (*immanens*), ugyanakkor természetesen transzcendens, a világ fölött áll. Az embernek szabad akarata van: elfordulhat a benne működő isteni ideáktól, és ezáltal visszasüllyed a semmiségbe, amiből az isteni fény kiemelte. (Kecskés, 166.)

Két lényeges ismeretelméleti különbség

A kereszténység tanítása a Másik Világról azonban két igen lényeges ponton eltér a platóni filozófiától, és az eltérések következményei igen fontosak:

1. Platónnál nincs kommunikáció a két világ között, a görög filozófus ugyanis sehol nem utal arra, hogy Isten meg akarná ismertetni az ideákat az emberekkel, akik a sötétségben lakoznak (vö. az *anamnézisz* tana).

A kereszténység ezzel szemben nem tudja elfogadni azt, hogy minden tudás csak emlékezés: amennyiben ugyanis Isten az embert a fogantatáskor teremtette, akkor az ember számára semmiféle ún. „visszaemlékezés” nem lehetséges. A kereszténység ezzel szemben már a teremtés pillanatától kezdve **összeköti a két világot**: „És az Ige testté

² 1Kor 13,12.

lón!” Az Ige megtestesülése – Krisztus, az Isten fia születése és emberi természete – azt jelenti, hogy Isten önként tárja fel a titkokat, hogy megismerhessük őt.³

2. Az Ige megtestesüléséből *a teljes világegyetem egységének* a gondolata is következik: Isten minden teremtett dologban önmagát tárja fel, tehát *a Természet Könyve kiegészíti a Szentírást*. Mivel a világ Egy, még az antik, pogány hagyomány szemléléséből is az egyetlen igaz isteni értelem olvasható ki. Továbbá a természetből kiolvasható *szimbolika nyelve ugyanúgy Istentől származik*, mint maga a Szentírás, ami a maga rendjén ugyancsak szimbolikus üzenet. Mindenben Isten tárja fel önmagát.

Az *univerzális szimbolizmusnak* az a fenti tétele, hogy „az egész természet Istent fejezi ki” (omnis natura Deum liquitur) Szent Ágoston *De Trinitate* című munkájában és legfőképpen Pszeudo-Dionüsziosz Areopagita (élt a 6. század elején) neoplatonista filozófiájában fogalmazódik meg tételesen. Azt a gondolatot, miszerint az egész természet nem egyéb, mint Isten kezével írott könyv, tömören fogalmazza meg Alain de Lille egyik népszerű költeménye: „*Omnis mundi creatura / quasi liber et pictura / nobis est speculum.*” (A föld minden teremtménye olyan nekünk, mint egy képeskönyv, mint egy tükör.)⁴ A ferencesek a 13. századtól ugyancsak a teremtett szépségre irányítják a kereszténység figyelmét, például Szent Bonaventúra (1221–1274) szerint a teremtett szépség az örökkévalóság jele, ami az embert Istenhez vezet.⁵

Nyilvánvaló, hogy ebben a keresztény felfogásban a képek szerepe felértékelődik. Mivel a kozmoszban hasonlóságok és megfelelések vannak, ezeket a képzelet sokféle megjelenési formájukban fedezi fel. A középkori emberben olthatatlan vágy él az egyetlen transzcendens igazság megismerésére, és miközben az egyetlen lény víziójához akar jutni, a képzeletet használja a megismerés eszközéül. Ezért a középkor szimbólumértelmezése mindig misztikus, a végső igazságok megismerését célozza. Elég itt a középkor fény- és számmisztikájára utalni, ami döntően határozza meg például a gótikus építészet formáit is.

Pszeudo-Dionüsziosz Areopagita keresztény neoplatonista képelmélete

a) A *Corpus Dionysiicum*

- A 6. század elején élt misztikus szerző *Corpus Dionysiicum* című, eredetileg görög nyelvű főművét a Szent Pál által megtérített legendás Dionüsziosznak, az athéni bíróság tagjának (areopagita), pogány filozófusnak, később Athén első püspökének tulajdonították.

- A platonikus eszmeiségű mű valójában nem sokkal a konstantinápolyi zsinat (533) előtt keletkezett, valódi szerzőjéről semmit nem tudunk. A 9. században lefordított *Corpus Dionysiicum* jelentősége óriási a keresztény gondolkodás történetében. Csakhogy – a későbbi századok véleményétől eltérően – nem ez a mű hozta létre a keresztény neoplatonikus gondolkodást, hanem a mű maga is az első századok neoplatonikus eszméinek a hatására jött létre. (D. 79.)

- A *Corpus...* a következő **műveket** tartalmazza:

- *A mennyei hierarchia*

- az égi lények (angyalok légiói) triadikus (háromszor hármas beosztásban felépített) „szent rendje”; az angyalok közvetítő szerepének körülírásával

³ Jn 1,1–18.

⁴ Białostocki J. 1997. 230.

⁵ Uo.

- *Az egyházi hierarchia*
 - Az égi rendek földi folytatásának kérdését boncolgatja (a „beavatottak triádja”).
 - Dante a *Paradicsomban* égi magasságokba helyezi ezt a munkát: „*S Dionysios oly vágytól ragadva / gondolt föl e szent hierarchiára / hogy sorba, mint én, nevéket megadta.*” (XXVIII. ének, 130–132. sor) (D. 84.)
- *Az istennevek*
 - Szembeállítja a szellem általi kinyilatkoztatásokat az emberi bölcsesség, gondolkodás minden lehetőségével. → Visszautasítja az ember minden próbálkozását, hogy „a minden lény felett álló titokzatos istenséget” megnevezze.
- *Misztikus teológia*
 - A valódi misztika totális „kiüresedés”, ami maga mögött hagyja nemcsak a létet, hanem a nemlétet is. A misztika a tökéletes tagadás, ami még magán a tagadáson is túllép. E valódi misztika minden diszkurzivitás nélkül „érti meg” a misztikus ragyogást, amely csak „a szemüket becsukni képes szellemi lényeknek” mutatkozik meg. = misztikus intuíció, elragadtatás stb.
- *Tíz levél*
 - Több levél is a „hirtelen” (exaiphnès) jelentőségét hangsúlyozza, amellyel minden titok, de különösen az inkarnáció titka feltárul.

b) Tanításának neoplatonikus jellege:

- A **bibliai képek természetéről**: → A Szentírás isteni, szellemi entitásokat magasztos fogalmakkal ábrázol (Logosz, Nousz, Fény stb. = szellemi metaforák), de ezek csak analogonok, elnagyolt jelképek, és voltaképpen alkalmatlanok a transzcendencia megismerésére. Ez a fajta jelképes beszéd veszélyes, mert zavarokat idézhet elő, ugyanis nem szabad őket szó szerint venni. (Pl. az istenszerű lények nem lehetnek fénylő öltözetű, ragyogó alakok, aranyszobrok; Isten nem lehet hajnalcsillag; a mennyei régiókban ábrázolt szörnyű oroszlánok és lovak nem lehetnek az „égi rend” valódi szimbólumai stb.) A jelkép képtelen kifejezni a kimondhatatlant, ezért a megtévesztés csapdáját hordozza. A jelkép szerepe csak az, hogy ösztönözzön a megismerésre, a magasabb jelentés keresésére. Az avatatlanok előtt ezek a megtévesztő – bibliai – képek elfedik a transzcendencia valódi titkait, a beavatottak (az egyházi hierarchia) számára pedig csak a megismerés első fokát jelentik, amelyen felemelkedhetnek az Istenhez. (G. 66–67. és D. 87, 90.) – Amint előbb láttuk, Platónnak ugyancsak rossz véleménye volt a művészi allegóriákról, perszifikációkról. De az ideák „megsejtése” mégis képekben történt, amelyek látható fornát kezdtek adni ezeknek az eszméknek. (G. 63.)

- Az isteni **Fény** ötödik szubsztancia, a négy alapelem mellett ez az ötödik valóság (quinta essentia). A fény kiáradása a Nap sugárzásához hasonlítható. A fény minden teremtménynek megadatott, amit minden teremtett dolog a hierarchikus rendben fölötte állótól kap meg. Tehát a megvilágosodás hierarchiája feltételez valamilyen rendet a világban (a hierarchikus fokozatos közvetítés törvénye).

- A szabad akarattal, szellemmel rendelkező ember elzárkózhat az isteni fény elől. A fényből való kisebb részesedés (= bűn) csak a lélek „figyelmetlenségének” következménye, az éberség hiánya. → Következmények: 1. A rosszat nem az „ösbukással” magyarázza. 2. Az áteredő bűnnek nincs központi jelentősége. 3. Az

eleve létező Rossz Istenről szóló dualista elképzeléseket (vö. gnosztikusok) nem fogadja el. Ez ugyanis az abszolút tökéletes Isten szuverenitását csorbítaná. „Abszurd lenne, ha a kezdet maga nem lenne egyszerű és egynemű, hanem megosztott és kétnemű, ha önmagával kerülne ellentmondásba, s önmagától elidegenedne” – írja. (D. 89.) a világ teremtése a semmiből Isten abszolút kegyelmi ajándéka. 4. Az androgün jelleg – hímnemű és nőnemű egyszerre – az ókeresztény teológiában (Origénész, Pszeudo-Dionüsziosz) a hús végső integrációja a szellemben, visszatérés a mindemből az Egyhez. Ez az elképzelés nem egyeztethető össze a pokol örökkévalóságával. (D. 92.)

- A „szellem”, ami az emberben él, még a legalacsonyabb rendű embert is képessé teszi arra, hogy találkozzon az „istenivel”. Ez a találkozás („teózis”, „megistenülés”) **eksztatikus élmény**, tehát nem ismeretelméleti probléma. A fény kimondhatatlan beáradása teljesen más természetű. Az ember itt passzív, de teljesen Istenre hagyatkozik, és kiüresíti önmagát: megválnak minden létezőtől, majd az éntől is. Cselekvése az önátadás, annak tudata, hogy Isten szelleme van őbenne is. Úgy, ahogyan Szent Pál mondta: „Krisztus él bennem.”

- A fény szimbolizmusára vonatkozó középkori elképzelések Pszeudo-Dionüsziosz Areopagita írásaiból származnak. – A fény misztikus szimbolikus megjelenítése a **gótikus építészet**ben éri el a legnagyobb tökélyt. (B1. 233.)

Példa: a **Saint-Denis székesegyház** (Párizs mellett) (Duby, 83–88.)

- Saint-Denis ókeresztény szent legendája, vértanúsága és a *Corpus Dionysiacum* sorsa (ol. a *Theologia mystica* eredeti görög kéziratát itt őrzik) → Franciaország nemzeti szentje.

- Eredetileg királyi kolostortemplom, ide temetkeztek Franciaország királyai.

- 1135–1144 között épül újjá Isten, Saint-Denis és az ország királyainak nagyobb dicsőségére. Építtetője **Suger bencés apát**, aki hajlik a fényűzésre, csillogó keretet teremt a liturgiához. Két értekezése fennmaradt (Az igazgatásról, A felszentelésről), ezek a gótika születésének dokumentumai: „... minden értékes és drága holminak elsősorban a szent Oltáriszentség dicsőségét kell szolgálnia.” (84.) A kolostornak, mivel a királyé volt és mivel itt nyugsznak Franciaország királyai, felül kell múlnia minden más kolostort. Itt őrizték Dionüsziosz egyes kézirateit is, a *Theologia mystica* igen nagy tiszteletnek örvend.

- A *Corpus...* fő gondolata: Isten maga a fény, az egész világegyetem fényzuhatag (neoplatonizmus) → A templomépítés során a Karoling kori masszív, katonai erőt demonstráló alapokra gótikus stílusú templom épül a fénymisztika jegyében: pl. a kapu fölötti rózsablak átengedi a fényt a nyugati magas kápolnába; lebontják a karzatot, hogy ne akadályozza a fény beáramlását; a szentély a sugárzás középpontja kell legyen, ezért kápolnasort építenek a hajó köré csúcsíves ablokokkal, amittől az egész templom ragyogni kezd; a mellékkápolnában is oltárok vannak, ahol minden nap misék zajlanak; alkalmazza a kört mint mértani alakzatot az isteni tökéletesség és harmónia kifejezésére. → A fény összetartó ereje által teremti meg az egységet a liturgikus szertartásban. Az együtt miséző papokat összhangba rendezi a félkör alakú kápolnakoszorú. (Ezen felül a zene egyesítő ereje

is a mennyei harmóniát idézi, a templomok új anyaga – a kő, a korábbi fa helyett – lehetővé teszi a tökéletes akusztika megvalósítást.) Az isteni kisugárzás kiváltságos tárgyokban is sűrűsödik: ereklyék, drágakövek, szent aranyedények, freskók stb. A világban analógiák és egybeesések működnek, ezek fokozatain át lehet közelebb jutni a Teremtőhöz: ez minden művészet kulcsa. (Idézni: 85–86. old.)

A ferences szellemiség neoplatonikus eszméi

Irodalom:

- Jacques Le Goff: *Assisi Szent Ferenc*. Európa Könyvkiadó Kft., Budapest, 2002.
- Rotzetter–W. C. Van Dijk–T. Matura: *Assisi Szent Ferenc*. A kezdet és ami abból megmaradt. Budapest, 1993.

- A későközépkor új eszmei irányzatai (pl. koldulórendek: ferencesek, domonkosok, később karmeliták) **érzelempontú vallásossága**. → Fő téma **a krisztusi szenvedés** (imitatio Christi), Krisztus mint ember (pl. emberi kapcsolatai Máriához, Szent Jánoshoz), Mária élete stb. = érzelempontúság a későközépkorban

- A rend megalapítója: **Assisi Szent Ferenc** (1181/2–1226). A ferences és domonkos szerzetesek (mindkettő koldulórend!) nagy gondot fordítanak a tagok tudományos képzésére, már a 13. században a párizsi egyetemen tanítanak (pl. Szent Bonaventura).

- A ferences **eszmeiség, képfelfogás:**

1. Isten létéről és nagyságáról **intuitíve tudása van a léleknek**. A szellemi valóságok ismeretere az érzéki dolgoktól függetlenül jut el a lélek. (vö. Platón intellektuális intuíciói). (K. 190.)

2. **Fénykultusz:** = A fény a legszebb minden teremtett dolog közül, mert Isten lényege a fény. Minden megismerés megvilágosodás. – Szent Ferenc megvilágosodása San Damianóban a ragyogó kereszt előtt kezdődik, az ő arca is ragyogóvá válik. Legszebb éneke a Naphimnusz. A Klára név [Assisi Szent Klára] Isten és a fény kapcsolatát idézi fel számára („clara” = ’tisztá’, ’világos’). (R., 108.)

3. A ferences szellemiség az **érzelemtelített** vallásosság. (Pl. imitatio Christi, Vir Dolorum, Mater Dolorosa, a szent család/Jézus emberként való megjelenítése.)

- A ferences vallásosság alapja egy túlaradó, elragadtatottságig fokozott **örömmérség**, ami szembenáll a skolasztika vallásosságával. „*A betű által halnak meg azok, / akik csak a szavakat akarják megismerni, / hogy így bölcsőbbnek tűnjenek fel másoknál. [...] A betű megöli azokat a szerzeteseket, / Akik a Szentírás szellemét / nem akarják követni, / Akik csak arra töreksznek, hogy minél több szót ismerjenek, / És azokat mások számára értelmezzék.*” (Szent Ferenc: *Intelmek*) – Szent Ferenc halálos betegen is dalokat szerez; minden embert Testvérének és Nővérének nevez.

a) Krisztus szenvedéseinek örömteli átélése:

- Szent Ferenc stigmatizációja: → Szent Ferenc maga is Krisztus képmása!

- a Szent Kereszt kultusza: → vállalni a szenvedést!

- lélekben kell felépíteni Krisztus templomát (Szent Ferenc korábban maga is templomokat renovált Krisztus misztikus sugallatára)

b) a teremtett világ (**természet**) szépségeinek szemlélése (*Naphimnusz*)

= Isten misztikus megragadásának igénye („annyira ismerjük Istent, amennyire szeretjük”) → Minden teremtményhez szól (pl. prédikál a madaraknak, szól a nyulakhoz, a halakhoz); a fákat egy méterrel a föld felett kell kivágni; a gyertyát nem akarja eloltani, a kavics Krisztus szenvedésének szimbóluma stb. = Szentelménynek tekint minden állatot, növényt, tárgyat, sőt természeti elemet. (Rotzetter, 91.)

- Az **énekülés** („daloló Szent Ferenc”) – Cél: fölvilványozni, lelki vidámságra indítani. → Szent Ferenc ihletésére felvirágzik a vallásos népköltészet is (Bálint S. 1938.), pl. az archaikus népi imádság a Szent Ferenc-i „lángoló vallásosságon” alapuló folklórműfaj. – A ferences költészet lényege: „Isten bolondjai vagyunk”. A költészet a ferences küldetés része. A vallásos poézisnek elsőbbsége van a misztikus teológia spekulatív műveivel szemben. Ezért van ekkora hatása a népi vallásosságra is.

- A **testvériség** eszméje: = vagyontól függetlenül mindenki csatlakozhat (a dúsgazdagok is), a vagyont szétosztják a szegények között – 1223-ban a pápa jóváhagyja a Regula újrafogalmazott változatát, ami a **szegénység** eszméjét tartalmazza (pl. a missziók során se legyen semmi náluk). Az eszme alapja: mindent Istennek kell visszaadnunk: szavakat, tetteket, képességeket, hivatalokat, javakat stb. – A ferences filozófusok azt vallják, hogy a lélek önmagában ismeri meg Istent: az ember Isten képme. (K. 190.)

- A **munka** önmagában pozitív érték, aszkézisből is szükség van rá, de az embert alapvetően a szemlélődő magatartás kell jellemezze, a munka nem olthatja ki az imádság és önátadás szellemét, és nem rombolhatja le az ember személyiségét. (Rotzetter, 84.)

- Elfogadják a vidéki sajátosságokat, a **lokális jelleget** (→ később is beleilleszkednek a helyi hagyományvilágba; pl. „barátok” ↔ jezsuiták a tudós tanítórend). – Az **anyanyelvűség** igénye és a **missziós** tevékenység (pl. Kájoni János népének fordításai: *Cantionale Catholicum*. Csíksomlyó, 1676); sajátos **szónoki** stílus és tevékenység (pl. Siennai Szent Bernardin, Regensburgi Berthold, Temesvári Pelbárt, Kapisztrán Szent János [szobra a bécsi Szent István templomon]). A XV. században a kunok, besenyők térítésén munkálkodnak, a Magyar Korona vonzáskörébe állítják a szomszédos népeket. (Nagy Lajos az utolsó Grál- király, Szent László szellemiségének örököse, a magyar korona misztikusa.) A török hódoltság és a reformáció korában az egész Magyarország (sőt Moldva) missziós területté válik, de ekkor már nincs elegendő számú ferences a missziós munkához.

4. A ferencesek eszménye: a lélek bensősége, egyszerűsége, költőisége, igénytelensége. → A vallásosságnak **egyéni** jellege van. ↔ A középkor vallásossága kollektív jellegű.

A középkor képhagyománya

- A középkori kereszténység képfelfogásában **két szemléletmód** (dichotómia) él párhuzamosan egymás mellett:

a) A neoplatonista misztikus irracionális irányzat:

= A szimbolikus képek **magasabb tudásban részesítenek**, ugyanis közvetlen kapcsolatot létesítenek az elvont eszmékkal. → A kép a testi világból való kilépésnek, a

szellemvilág elérésének eszköze. → *A szimbólumértelmezés mindig misztikus.* (Ez a még a didaktikus képekre is érvényes: a didakticizmus mögött mindig ott van a misztika.)

- Néhány alapvető középkori szimbólum, amelyekben inkább misztikus, mintsem didaktikus tanítás rejtőzik:

- **Fény** (lásd előbb: Pseudo-Dionysius!)
- A Szent Grál szimbolizmusa → lovagi epika
- **Számok** – „A dolgokban fellelhető számok az Isteni Bölcsességet fejezik ki.” (Szent Ágoston: *De libero arbitrio* II. XVI.) – A püthagoreusok számmisztikáját a középkori neoplatonizmus újraéleszti. (Például a hetes szám lezárja a világ létét, az utána következő nyolcas az élet újjászületését szimbolizálja: ezért nyolcszögűek a keresztelőkápolnák, keresztelőmedencék stb.)
- **Zene** – A zene mennyei harmóniát tükröz. A zene mindig az ég zenéje. Prototípusa az angyalok kórusa, zenéje, égi miséje.

b) A racionalista arisztotelianus irányzat

= A képek nem hordoznak más jelentést, mint verbális megfelelőik, tehát *egyszerű kódként foghatók fel.*

– Arisztotelész hatása: didaktikus jelleg és rendszeret – pl. egész családfákat terveznek a logikai fogalmak kölcsönös összefüggésének ábrázolására (pl. Bűnök/Erények fája, „testvér” eszmék, „társak”) → a megszemélyesítések is alá vannak rendelve ennek: pl. → az ábrázolások kompozícióit ez meghatározza: Mi mi mellé kerül? stb. (vö. E. Gombrich)

– a **fogalmak szembeállítás**a: Erények↔Bűnök; Rend↔Rendtelenség (pl. Farsang↔Böjt; Szent Mihály és a Sárkány) → harcban állnak, csatákat vívnak!

– Még a vízió is intellektuális, semmilyen kép nem önmagáért való, nem szabad „bedőlni” (pl. Dante az erényt jelképező napfényes hegyre akar feljutni, de egy párdúc, egy oroszlán és egy farkas állja útját, melyek Firenze bűneit jelképezik)

– az **attribútumok** (pl. mitológia, szentek) = intellektualizálódás kifejeződése: az attribútum csak az azonosítás kifejezője, a képek nem túlságosan terheltek: a 14. század előtt vitathatatlan a szó uralma a képpel szemben, az illusztrációk nem „kidolgozottak” (Gombrich, 46.)

- Példa: archaikus ima: „*Ó, én uram, én Istenem, / egyebet nem látunk halál képinél, / mely utánnunk leselkedik, / elkapjon és elragadhasson. / Mondjad a csapdosó angyalnak, / szűnjék meg a te kezéd a csapdosástól, / szúrd hüvelibe véres kardodat, / szánakodjál immá, / hogy a föld el ne pusztuljon, ámen.*” (Klészse) – Vö. Jupiter = villám, Minerva = pajzs

- **Didaktikus jelleg** a középkori képszemléletben (és később az ellenreformáció idején): a 14–15. századi grafikus képanyag (Biblia pauperum, Speculum humanae salvationis), a katedrálisok ikonjai → a nagy ikonográfiai programban a kozmosz egésze szimbolikus-művészi megjelenítést nyer.

3. A barokk neoplatonizmus

A misztikus neoplatonista szimbolizmus **a barokk kor** képelméletében is jelen van. Ennek a szemléletnek egyik fő dokumentuma Cristoforo Giarda *Icones Symbolicae* (Milano, 1626) című értekezése, mely szerint a misztikus kép által közvetlenül lehet

bepillantani egy vallásos univerzumba, tehát egy magasabb igazság ismerhető meg általuk. A megfestett angyalok például lehetnek a mennyország hiteles ábrázolásai.⁶ A szimbolikus képek tervezésének művészetéről értekező C. Giarda egy helyen ezt írja: „A mennyből száműzött, a test sötét barlangjába vetett elme, amelyet az érzékszervek tartanak fogságukban, a szimbolikus képeken keresztül képes megragadni az Erények és Tudományok anyagtól elválasztott, de mégis színekben – ha nem is tökéletesen kifejezett, de – felvillantott szépségét és formáját, melyre heves szerelemmel és vágyakozással tekinthet.”⁷

4. A romantika neoplatonikus eszmeisége

A preromantika és a romantika korában nemcsak a művészek, hanem a tudósok és a filozófusok körében is felébred a szimbólumok iránti érdeklődés. Ismét felerősödik a képek *idealista, neoplatonikus* értelmezése.

4. 1. Emlékek, álmok, művészetek – találkozások az ideákkal

A romantikusok meg voltak győződve arról, hogy *az emlékek, az álmok és a művészet* képei által találkozni lehet az „ideákkal”, a belső „valóságokkal”, ezért ebben a korban ismét felerősödik a képek idealista, neoplatonikus értelmezése.

Megjegyzés: Még a romantikus giccs születése is ehhez a neoplatonista eszmeiséghez kapcsolódik: a melodramatikus és teatrális giccs a boldogság művészete, vagyis egy olyan álomvilágot valósít meg, ami a valóságban sohasem létezhet, de az ideák világában elképzelhető.⁸

Novalis (1772–1801) (írói álnév; eredeti neve *Friedrich Leopold von Hardenberg*)

Költészetében az éjszaka a másik világba való átlépés közege, a transzcendens értékekkel való találkozás lehetősége.

A *Himnuszok az éjszakához* (*Hymnen an die Nacht*, 1797) legnagyobb lírai ciklusában arról ír, hogy az éjszakában, az álomban találkozni lehet az elhunyt kedvessel. (Menyasszonya 17 éves korában tüdővészben meghalt. Maga is vágyódik a halálra, és 29 évesen ugyancsak tüdővészben pusztul el.)

„Elfordulok a fénytől, a százszor-szent, titokzatos éjhez. / Lent nyugszik a föld / mély szakadékba zuhanva, / síváran és egyedül. / Éles fájdalom sajog át / a lélek húrjain... / Emlékek távlatai, / ifjúságom vágyai, gyermekkorom álmai, / az egész

⁶ Gombrich E. 1997. 60–61.

⁷ Idézi: Bialostocki J. 1997. 240.

⁸ Moles A. 1996.

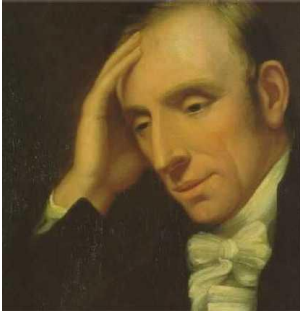
hosszú élet röpké örömei / és hiú reményei mind / szürke lepelben szállnak elő, / mint naplemente után / az alkonyi pára... / Nem szorul fényre / az éjszaka-nyílt szem – / s a szerető szív mélyéig / repül el sugára – / s megzendül mondhatatlan / gyönyörűségtől a magas égbolt. / A világ királynője adott / jutalmul, a szent / világok angyala, boldog szerelem / nevelő-anyja – ő küldött le nekem – / gyöngéd szeretőm, / kedves napja az éjnek, – / s most öröködöm és / tied vagyok s a magamé – / életemmé avattad az éjet. / Emészd el testem / a szellem parazsán, / hogy vidáman egyesüljek teveled / s nászjúnk tartson örökké!” (Képes Géza ford. – H. 69–7.)

- *Heinrich von Ofterdingen* (1802) című befejezetlen regénye a főhős (a wartburgi dalnokversenyen szereplő, mondai lovagköltő) költővé válásáról szól. A regény fő szimbóluma, **a kék virág** a romantika jelképe lett. A vágy, amiről a regény szól, részben szerelmi vágy, részben az ismeretlen végtelen, az igazán autentikus lét utáni vágy, tehát egyszerre halálvágy is:

„Valami édes szender fogta el, leírhatatlan eseményeket álmodott; álmából új megvilágosodás ébresztette fel. Egy forrás szélén, puha gyepen találta magát, a forrás a légbe áradt ki, és abban mintha elemésztődött volna; nem nagy távolságban tarka ereszű sötétkék sziklák emelkedtek; a napvilág vadabb és világosabb volt, mint máskor az ég feketén kékes és tökéletesen tiszta. De ami teljes erővel vonzotta, az a forrás közvetlen közelében egy magas, világoskék virág volt, mely széles leveleivel megérintette az ifjút. Körülötte számlálhatatlan virág pompázott mindenféle színben, és fenséges illat töltötte be a levegőt. Nem látott mást, csak a kék virágot, és hosszasan szemlélte megnevezhetetlen gyöngédséggel. Amikor azonban közeledni akart feléje, a virág hirtelen mozogni és változni kezdett. A levelek csillogóbbak lettek, a növekvő szárra simultak, a virág az ifjú felé hajolt, a szirmok két kiterített gallért mutattak, melyben egy gyöngéd arc lebegett.”

- A romantikában **a költőből ismét vátesz lesz**, aki látnoki módon arra emlékezik, amit az emberiség születésének hajnalán látott: „A képzelet messzebbre lát, mint a korosodó értelem” – írja már Giovanni Battista Vico (1668–1744) az *Új tudomány* című munkájában (1725).

A világból kimenekülő romantikus költők voltak azok, akik elsőként sejtették meg, hogy **a való élet látszatvilága voltaképpen eltávolodás egy igazi, autentikus, isteni léttől**. Ők voltak azok, akik már jóval a jungiánus eszmék előtt ráéreztek a tudattalan jelentőségére a megismerésben: úgy vélték, hogy a létezés valódi titkaival, az isteni „ideákkal” való találkozás **az álomban, az emlékekben, az éjszaka csendjében** valósulhat meg igazán.

William Wordsworth (1770–1850) leghíresebb ódájának már az alcíme is kifejezetten neoplatonista fogantatású: *Ode. Intimations of Immortality from Recollections of Early Childhood* (Óda. A halhatatlanság sejtelve a kora gyermekkor emlékeiből). A vers mottójában foglalt paradoxnak ható állítást („The Child is father of the Man.” – A gyermek a férfi apja.) egy hosszú romantikus poéma magyarázza. Az isteni titokkal, a születést megelőző csodával a gyermek még kapcsolatban áll, de az „ésszerűen” cselekvő felnőtt megfeledkezik az őt körülvevő csodás, halhatatlan valóságról, és nem érti már a titkok nyelvét.

*Valaha forrásokon, berkeken
a földön, s mit csak láthatok,
úgy tűnt nekem,
hogy mennyei fényár ragyog,
álom, mely tündöklő és eleven.
Ma már nem úgy van, ahogy egykoron; -
forduljak bárhova,
sem éjszaka, sem nappal:
látni azt többé már nem fogom.*

[...]

*A kápráztató fényt most hol találom?
Hová szökött az üdvösség s az álom?*

*Születésünk csak álom s feledés:
létünk csillaga, lelünk, mely velünk kél,
messziről ered, és
véget nem mivelünk ér:
nem teljesen emléktelen,
és nem egészen védtelen
jövünk az Istenből, ki otthonunk,
de fénycsóvát vonunk:
gyermekkorunkban a menny vesz körül!
Már kezdik eltakarni börtön-árnyak
a növekvő Fiút,
de ő a fényt nézi, s hogy honnan árad,
s ennek örülni tud;
az Ifjú a Természet papja, bár
kelettől már mindmessze jár,
az ábránd tündökölve
mindig ott megy előtte;
végre a Férfi látja: elenyész,
s a hétköznapi világába vész.”
(Ferencz Győző fordítása)*

4. 2. Az ősi kultúrák kapcsolatban állnak az isteni ideákkal (→ esztétikai primitivizmus)

A *természeti népek szokásai, költészete* őrzik az ősi, isteni eredetű képeket (esztétikai primitivizmus J. G. Herder szellemében).

Johann Gottfried Herder (1744–1803)

Esszéi az 1770–80-as évekből. Például: *Über die Wirkung der Dichtkunst auf die Sitten der Völker* [A költészet hatása a népek szokásaira], 1778. → A költészetnek **eleven hatóereje** volt („*lebendigen Wirkung*”) a múltban, ami mára elveszett. A zsidók, görögök, északi népek isteni eredetűnek tekintették a költészetet, ezt az isteni erőt már csak a népi kultúrák költészete őrzi.

G. E. Lessing (1729–1781) a halál ábrázolásáról szóló esszéjében¹ a „lényegi jelentés” feltárásához felhasználja a klasszikus kor vallását, szokásvilágát és filozófiáját.

Friedrich Creuzer (1771–1858) klasszika-filológus a *Symbolik und Mythologie der alten Völker* (Leipzig, 1810–1812, 4 kötet) című többkötetes művében kimutatja a misztikus neoplatonikus eszmék hatását a jelképekre, rövid idő alatt igen népszerű lesz Németországban.

= **az ősi vallás neoplatonista megközelítése:**

- A szimbólumban túlteng a tartalom a kifejezéshez képest: a lélek meggazdagodva tér vissza a szimbólummal való találkozásból.

- Az **azonnalóság** érzete a befogadásban: „értelmünk heves gyönyört érez a totalitás elemzése során, melyet a sűrített kép egy pillanat alatt önelemében koncentrálnak” (Idézni: Gombrich 1997. 110.)

- A szimbólummal való találkozás **vallásos élmény és hit kérdése**: ilyenkor a szimbólum határtalanul tágul. A szimbólum megélése misztikus élmény.

- Különbség van a homályos **szimbólum** és a világos jelentésű **jel** (emléma) között. (Ezt az álláspontot Goethe is átveszi, és hatalmas tekintélyt kölcsönöz neki.)

3. A (vizuális és auditív) jelek ezoterikus koncepciója

Johann Wolfgang von Goethe (1749–1832)

- A vizuális jelkép ezoterikus koncepciója, vagyis ugyancsak neoplatonista eszmeiség jelenik meg Goethe főművében is: Faust felnyitja Nostradamus titokzatos könyvét, és meglátja benne a Makrokozmosz Jelét, amit a „titkos természet”, az Univerzum megfejtésének vél: a szellemország nincs bezárva” (de csak látomás!) (Gombrich 1997. 91–92.)

„Egy isten írta tán e szent jelet,
Mely dúlt kedélyem elcsitítja,
Szegény szívem derűre szítja,
S a titkos természet felett
Ős-ösztönű erők csodáit is kinyitja? [...]
Csak most értem meg én a bölcs szavát:
»A szellemország nincs bezárva...«”¹

- A vizuális jel nem egyezményes konvenció, hanem a jelölő és a jelölt helyettesíthetők: a mágikus tan kétségbe vonja a distinkciót. → A kép ábrázoló és jelképező funkciója összekeveredik az expresszív funkcióval. A három együtt már potenciális mágia. (Gombrich 1997. 92.)

- Goethe a rózsakeresztesek jelképeit magyarázza: a világra három világ hat: 1. a Holtak Országá (limbus és teljes sötétség), 2. az Élők Országá, 3. a Mennyei Paradicsom („Harmadik Mennyország”), a világ tartalmazza mindhármát: A három világ **középpontjában az emberi szív** van! (Idézni: Uo. 92. old. + 112. jegyz., 14. kép.)

- A **romantikus zeneelmélet** szerint **minden harmónia mennyei harmóniát tükröz**. (Vö.: A platóni elmélet tiltott bizonyos zenei módokat a lélekre tett hatásuk miatt.) (Gombrich, 112.) – Vö.: mágikus zene: pl. szépasszonyok/szirének éneke.

- Allegória és szimbólum elkülönítése: A német művészetfilozófusok distinkciója: az **allegória** csak konvencionális piktogramokat jelet, a **szimbólum** mély értelmű, életerősebb, intuitív jellegű. – Megjegyzés: az angolszász világ ezt nem fogadja el: a „symbol” szó mindenféle jelre alkalmazható. (Gl. 105.) A „symbol” még írásjelekre, közlekedési jelekre stb. is alkalmazható.